

۶. دستنویس مجلس: نسخه‌ای مبتنی بر تحریر نخست کتاب؟

در زمستان ۱۳۸۹ش دستنویسی کهن از شرح اشارات معرفی گردید که به شماره ۲۷۸ از مجموعه اهدایی سید محمدصادق طباطبایی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران نگهداری می‌شود. این نسخه به دست سه کاتب نوشته شده و فهرست‌نگار تاریخهای ۶۷۶، ۶۸۴ و ۶۲۴ ق را برای کتابت آن یاد کرده (نظری ۱۳۸۹: ۲۴/ بخش ۳/ ۱۵-۱۴)، که البته تاریخ اخیر سهواست^{۲۱} و صحیح آن ۷۲۴ است.

دستنویس مجلس به دست سه کاتب و در تاریخهایی متفاوت استنساخ شده است: از ص ۶ تا ۱۰۷ (پایان قسمت منطق) به کتابت محمدبن یحیی بن قاسم قزوینی عقیقی در مدرسه رشیدیة شهر سلطانیه به سال ۷۲۴ ق؛^{۲۲} از ص ۱۰۹ (آغاز قسمت حکمت) تا ص ۲۳۰ (پایان نمط سوم، انتهای بخش طبیعیات از قسمت حکمت) به کتابت عبدالرشیدبن احمدبن ابی‌بکرین احمدبن محمد اصفهانی در شهر شیراز به سال ۶۷۶ ق؛^{۲۳} از ص ۲۳۲ (آغاز نمط چهارم، ابتدای بخش الاهیات از قسمت حکمت) تا ص ۳۶۷ (پایان کتاب) به کتابت عبدالسلام بن محمد شوشتری متطبب در شهر شیراز به سال ۶۸۴ ق.^{۲۴} به عبارت دیگر، قسمت منطق کتاب به خط قزوینی (کاتب اول از نظر ترتیب کتاب و کاتب سوم از نظر تاریخ کتابت) در سلطانیه، بخش طبیعیات از قسمت حکمت به خط اصفهانی (کاتب دوم از نظر ترتیب کتاب و کاتب اول از نظر تاریخ کتابت) در شیراز، و بخش الاهیات و عرفان از قسمت حکمت به خط شوشتری (کاتب سوم از نظر ترتیب کتاب و کاتب دوم از نظر تاریخ کتابت) در همان شهر استنساخ شده است. در این میان، ص ۱ (شامل بخش عمده‌ای از مقدمه طوسی) به خطی جز خط کاتب نخست است و ظاهراً بعدها — و پس از اسقاط چند برگ از آغاز نسخه — افزوده شده؛ و اوراقی در میان ص ۱ و ص ۶ (که نخستین برگ از کتابت قزوینی در شکل کنونی نسخه است)^{۲۵} افتاده و سفید مانده است.

عبر السیرة بکانه المسد و... **قوله** و اعني بالعدك ههنا **اقول** لى في بيوم...
 العلم و... ان العكر هو ظهور...
 الحركة كما كانت...
 من الاور...
 يكون المطالب...
 الاولى...
 الورد...
 الفوا...
 الخ...
 والمبار...
 مسهل...
 من...
 المعد...
 في...
 من...
 و...
 عن...
 التي...
 و...
 و...
 لا...
 و...
 الحكم...
 و...
 او...
 عن...

تصویر ۲۲: دستنویس مجلس، ص ۶

تصویر ٢٣: دستنویس مجلس، ص ١٠٧؛ پایان قسمت منطق کتاب همراه با ترقیمة محمد بن یحیی بن قاسم قزوینی عقیقی در مدرسه رشیدیة شهر سلطانیة به سال ٧٢٤ ق

تصویر ۲۴: دستنویس مجلس، ص ۱۰۹: آغاز قسمت حکمت کتاب

تصویر ۲۶: دستنویس مجلس، ص ۲۳۲: آغاز نمط چهارم (ابتدای بخش

الاهیات از قسمت حکمت/اشارات)

تصویر ۲۷: دستنویس مجلس، ص ۳۶۷: پایان کتاب همراه با ترقیمة عبدالسلام بن محمد شوشتری متطبب در شهر شیراز به سال ۶۸۴ ق و ابتدای افزوده طوسی در شرح داستان سلامان و ابسال به خط همان کاتب

قرابت زمانی (فاصله هشت ساله میان سالهای ۶۷۶ و ۶۸۴) و یکسانی مکان کتابت (شهر شیراز) دو کاتب اخیرالذکر دور از ذهن نیست؛ اما بعد زمانی و مکانی قزوینی (کاتب اول از نظر ترتیب کتاب و کاتب سوم از نظر تاریخ کتابت) با اصفهانی و شوشتری (کاتبان اول و دوم از نظر تاریخ کتابت) کمی عجیب به نظر می‌رسد (۴۰ سال پس از اصفهانی و ۴۸ سال پس از شوشتری، و فاصله میان شیراز و سلطانیه)؛ به‌ویژه آنکه او پس از آنان به کتابت بخش نخست کتاب پرداخته و درحقیقت قسمت منطق کتاب را به قسمت حکمت آن اضافه و دستنویس را کامل کرده است. در هر حال، این تفکیک موضوعی که در استنساخ کتاب نیز خود را نشان داده، قرینه‌ای بر تفکیک کتاب به هنگام تدریس و تعلیم است؛ به این معنی که همه بخشهای کتاب الزماً تدریس نمی‌شده و یا آنکه شاگردان بخشهای گوناگون را نزد استادانی متفاوت درس می‌گرفته‌اند. در پایان دستنویس مجلس افزوده طوسی در شرح داستان سلامان و ابدال به خط همان کاتب سوم درج شده،^{۲۶} و در جای اصلی خود در میانه متن (دستنویس مجلس: ص ۳۴۱) نیامده است. این می‌تواند دلیل آن باشد که دستنویس مجلس — مشخصاً در بخش پایانی به کتابت شوشتری — مبتنی بر نسخه‌ای کهن است که نهایتاً به نسخه‌ای به استنساخ یا با اصلاحات و اضافات طوسی (نسخه‌ای که طوسی این اضافه را در پایان آن افزوده بوده و نه در میان متن و در جای اصلی آن) متصل می‌شده است.

۷. دستنویس جارالله: در راه انتقال افزوده طوسی از پایان کتاب به میان متن

نسخه شماره ۱۳۱۰ مجموعه جارالله (استانبول)،^{۲۷} دستنویسی است از شرح اشارات طوسی که به دست محمودبن عمر بن محمود نیشابوری در جمادی‌الاولی سال ۶۹۰ ق کتابت شده است.^{۲۸} برگ ۷ تا برگ ۲۳۸ این نسخه به شرح اشارات اختصاص دارد، و شش برگ در آغاز و سه برگ در پایان (به علاوه چند برگ دیگر به خطی جدیدتر) به نقل فوائدی پراکنده اختصاص یافته که

بیشتر آنها به خط کاتب اصلی است و برخی از آنها دارای اهمیت بسیار است.^{۲۹} در هاشم این نسخه نیز حواشی بسیاری نوشته شده است.

تصویر ۲۸: دستنویس جارالله، گ ۷: صفحه عنوان کتاب همراه با یادداشت ولی‌الدین جارالله در کناره راست صفحه

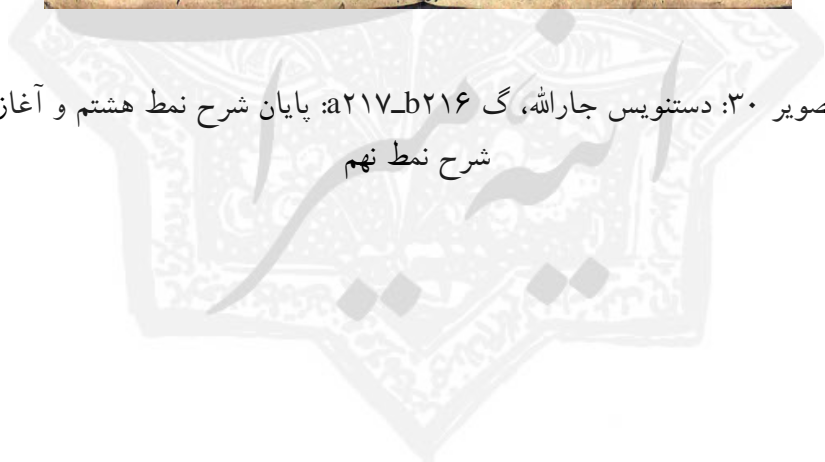
تصویر ۲۹: دستنویس جارالله، گ a8-b7: آغاز کتاب

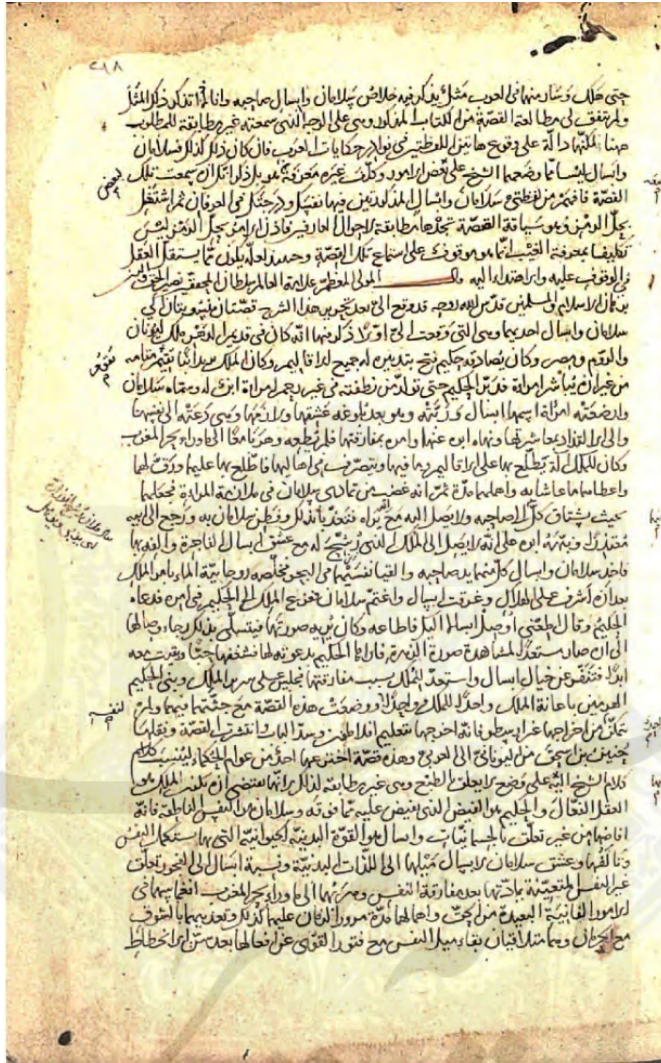

تصوير ٣٠: دستنویس جارالله، گ ٢١٦b-٢١٧a: پایان شرح نمط هشتم و آغاز

شرح نمط نهم

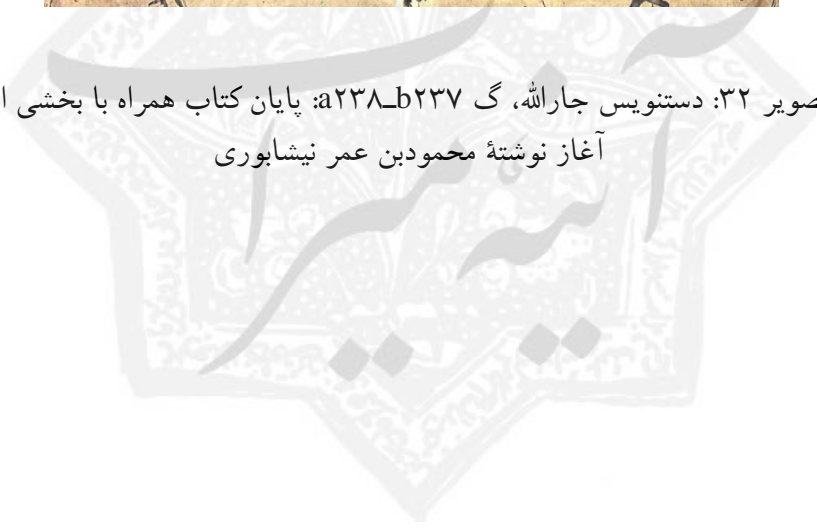

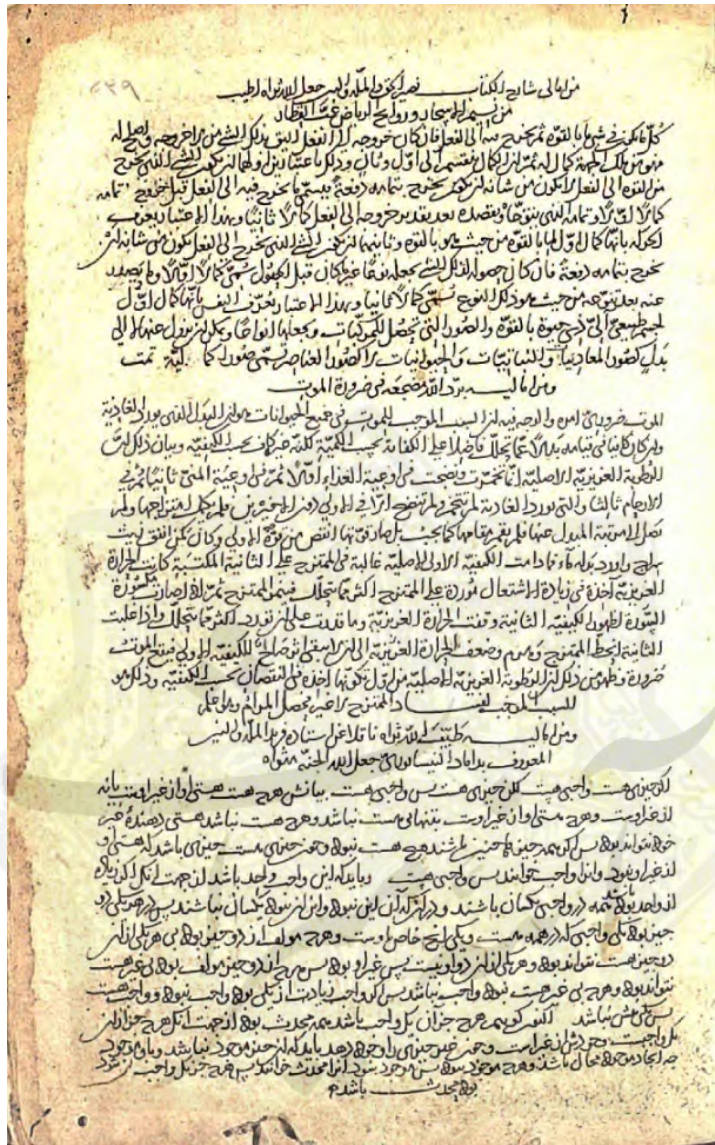
تصویر ۳۱: دستنویس جارالله، گ ۲۱۸a: افزوده طوسی در شرح داستان سلامان

و ايسال در س ۸ به بعد

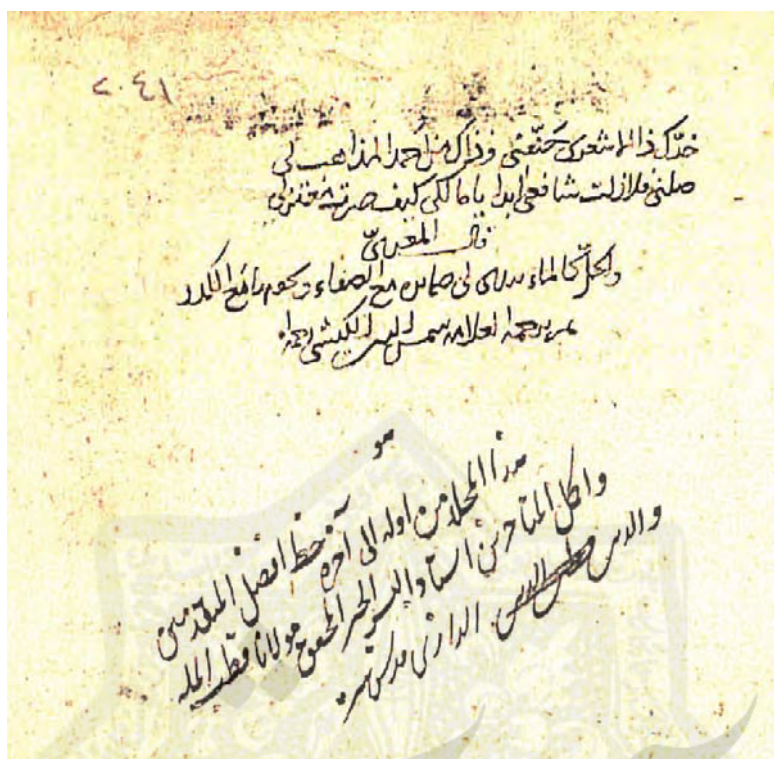

تصویر ۳۲: دستنویس جارالله، گ ۲۳۷b-۲۳۸a: پایان کتاب همراه با بخشی از آغاز نوشته محمودین عمر نیشابوری

تصویر ۳۳: دستنویس جارالله، گ ۲۲۳۹: برخی از فوائد مندرج در پایان نسخه

تصویر ۳۴: دستنویس جارالله، گ ۲۴۱a: یادداشتی که کتابت نسخه را به قطب‌الدین رازی نسبت می‌دهد

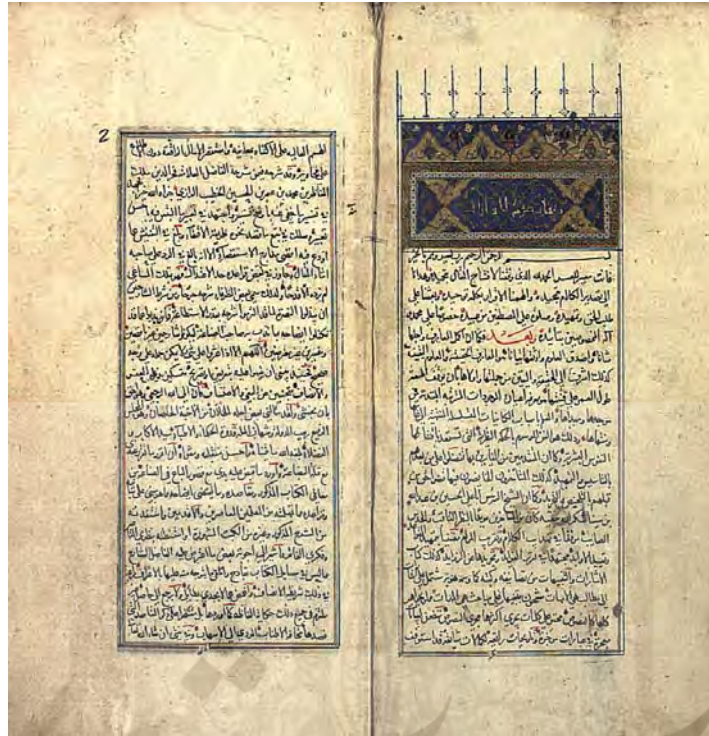
در دستنویس جارالله، افزوده طوسی در باره داستان سلمان و اقبال در جای مناسب خود در متن آمده است (دستنویس جارالله، گ ۲۱۸a-۲۱۹a؛ نیز: تصویر ۳۱)، اما پیش از ذکر آن افزوده این عبارت آمده است: «قال المولى المعظم علامة العالم سلطان المحققين نصير الحق والدين برهان الاسلام والمسلمين — قدس الله روحه —» (همان، گ ۲۱۸a، س ۸-۹؛ تصویر ۳۱). این عبارت می‌تواند قرینه این باشد که در نسخه اساس این دستنویس، افزوده طوسی در جای مناسب خود

قرار نداشته و کاتب به هنگام انتقال این افزوده از پایان کتاب به جای مناسب خود در متن، این عبارت را در آغاز آن آورده است.

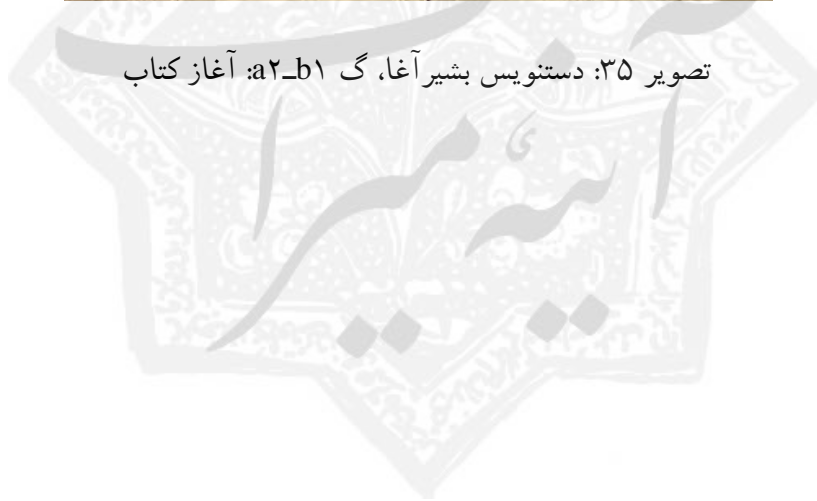
۸. دستنویس بشیرآغا: نسخه‌ای جدید مبتنی بر دستنویسی قدیم نسخه شماره ۱۰۰ ایوب بشیرآغا (استانبول)،^{۳۰} نسخه‌ای است از نه چندان کهن از شرح اشارات طوسی در ۲۸۵ برگ، به خط نسخ، بدون نام کاتب و تاریخ کتابت. در این نسخه نیز، افزوده طوسی در باره داستان سلمان و اِسال در پایان کتاب — و نه در جای مناسب خود — آمده است (دستنویس بشیرآغا، گ a۲۸۵-b۲۸۳؛ تصویر ۳۶). بر این اساس باید گفت که این نسخه متأخر، نهایتاً (با واسطه یا بی‌واسطه) بر نسخه‌ای کهن مبتنی است که افزوده طوسی در پایان متن آمده بوده است.

تصویر ٣٥: دستنویس بشیر آغا، گ b١-a٢: آغاز کتاب

تصویر ۳۶: دستنویس بشیرآغا، گ ۲۲۸۳_b-۲۸۴a: پایان کتاب همراه با افزوده طوسی در شرح داستان سلمان و ابسال

پی نوشتها

۱. حلّ مشکلات کتاب الاشارات و التنبيهات (مشهور به شرح اشارات)، خواجه نصیرالدین طوسی، نسخه‌برگردان به قطع اصل نسخه دستنویست مؤلف (نسخه خطی شماره ۱۱۵۳ کتابخانه ملی ایران)، با مقدمه سیدمحمد عمادی حائری، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه مطالعات اسماعیلی، ۱۳۸۹ ش.
۲. یکی از این نسخه‌ها که در زمان حیات طوسی کتابت شده و ما به علت عدم دسترسی به تصویر آن، در این مقاله به آن نپرداخته‌ایم، نسخه شماره ۲۰۶۵ گنجینه انستیتوی

- خاورشناسی ابوریحان بیرونی تاشکند (ازبکستان) است به کتابت علی بن احمد بن محمد بناکتی در ۱۰ ذی‌الحجه ۶۶۹ ق (دانش پژوه ۱۳۵۸: ۹/۱۳۳).
۳. برای متن این افزوده، نک: طوسی، شرح الإشارات والتنبيهات، چاپ حسن زاده، ج ۳، ص ۱۰۲۲، س ۱۶- ص ۱۰۲۸، س آخر، چاپ دنیا، ج ۴، ص ۵۱ س ۹- ص ۵۷، س ۱۳.
۴. به سبب افتادگی انجامة دستنویس دانشگاه و نبود ترقیمه، تاریخ کتابت این نسخه دانسته نیست؛ اما دانش پژوه (۱۳۳۹: ۸/۵۲۷) آن را از قرن هفتم دانسته است.
۵. دستنویس دانشگاه، پایان نسخه (ص ۱۶۹): «إنما ينحل إليه. اشاره إلى قياس المساواة. إنه ربما عرف» (برابر با: طوسی، شرح الإشارات والتنبيهات، چاپ دنیا، ج ۱، ص ۴۴۴).
۶. نخستین صفحه از بخش کهن دستنویس دانشگاه (ص ۲۸) با عبارت «المأخوذ فيه الموضوع الذي ذكره حدا غير حقيقي بحسب الماهية وحدها» آغاز می‌شود (برابر با: طوسی، شرح الإشارات والتنبيهات، چاپ دنیا، ج ۱، ص ۱۷۲).
۷. برای چکیده‌ای از مقاله وی، نک: چکیده مقالات همایش میراث علمی و فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، ص ۴۰-۴۱ و ۵۴-۵۵. لمیر صورت کامل و نهایی مقاله خود را همراه با تصاویری از دو نسخه محفوظ در دانشگاه لیدن در اختیار برخی حاضران همایش - از جمله نگارنده این سطور - گذاشت. مقاله مذکور طبعاً در مجموعه مقالات همایش منتشر خواهد شد.
۸. آقای محمد برکت در حاشیه همایش طوسی و پس از سخنرانی آقای لمیر، به تفاوت جوهر ترقیمه با جوهر متن توجه دادند. نگارنده توجه به این نکته را مرهون یادآوری ایشان است.
۹. منظور، دو قسمت منطق و حکمت از شرح/ اشارات است.
۱۰. در باره دستنویس لیدن باید به یادداشتهایی دیگر نیز توجه داد. بنابر یادداشتهایی در برگ a۱، این نسخه در سال ۶۹۵ ق در تملک موسی بن ابی منصور بن الحران المتطبب الإسرائيلي الموصلی بوده و از سال ۷۷۸ ق به تملک ابن‌المهذب المتطبب المسيحي الموصلی درآمده است. در پشت برگ پایانی (b۳۱۰) دستنویس لیدن نیز یادداشتی به خط عبدالعزیز بن جمعة بن زید الموصلی (که طبعاً از استادان شرح/ اشارات بوده است) دیده می‌شود. در این یادداشت عبدالعزیز بن جمعة گواهی می‌دهد که بخش حکمت کتاب را یکی از شاگردان وی - که نام وی از یادداشت محو شده - با بحث و مکاشفه بر وی قرائت کرده است. مطابق این یادداشت، محل قرائت در «مدینة السلام بغداد» و آخرین مجلس قرائت در ۱۳ صفر سال ۶۹۱ ق بوده است (تصویر ۷). بنابر گواهی مذکور، دستنویس لیدن در سال ۶۹۱ ق در اختیار شاگرد مشارالیه بوده است؛ همچنان‌که بنابر یادداشتهای برگ نخست در تاریخهای

- ۶۹۱ و ۶۹۵ ق. دستنویس لیدن تحت تملک افرادی طیب و اهل موصل قرار داشته که — دست کم اصالتاً — یهودی و مسیحی بوده‌اند. پس در سالهای ۶۹۱ و ۶۹۵ ق. دستنویس لیدن در اختیار علامه حلی نبوده است. در یادداشت عبدالعزیز موصلی، از شرح اشارات با عنوان «شرح مشکلات الإشارات» یاد شده که به جای خود در خور توجه است (برای عنوان اصیل شرح اشارات و عنوانهای اطلاق دیگر، نک: عمادی حائری ۱۳۸۹: ۱۴).
۱۱. آیا ممکن است که یادداشتهایی از حلی در حاشیه دستنویس لیدن وجود داشته باشد که بتوان آن را پایه اصلی شرح مفقود وی بر شرح اشارات دانست؟ می‌دانیم که حلی دو کتاب در شرح اصل اشارات داشته است (با عناوین بسط الإشارات و الإشارات إلی معنی الإشارات)، و نیز دو کتاب پیرامون شرح طوسی بر اشارات با عناوین ایضاح المعضلات من شرح الإشارات و المحاکمات بین شرح الإشارات (عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۰ و پانوش ۲ همانجا). هیچ‌یک از این چهار اثر باقی نمانده است. البته دستنویسی از شرحی بر اشارات در دست است که تألیف آن را به حلی نسبت داده‌اند (درایتی ۱۳۸۹: ۶ / ۴۳۷ / ش ۱۶۰۲۷۲). توصیف فهرستنگار این نسخه (نک: همانجا) با احتمالی که اشمیتکه (۱۳۷۸: ۶۶) در باب آثار فلسفی حلی مطرح کرده و از میان رفتنشان را به سبب عدم نوآوری کمتر آنها دانسته است، مطابقت دارد.
۱۲. در باره اشارات گذشتگان به نسخه دستنویس طوسی از شرح اشارات، افزون بر آنچه در مقدمه چاپ نسخه برگردان (عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۹-۳۰) آورده‌ایم و ترقیمه دستنویس لیدن، باید از نسخه‌ای یاد کرد که به شماره ۸۷۷ مجموعه فاضل احمد پاشا در کتابخانه کوپرلی (استانبول) نگهداری می‌شود (نک: ششن ۱۴۰۶: ۱ / ۴۳۳-۴۳۴). در پایان این نسخه — که ۲۰۷ برگ دارد — آمده است: «وجد بخط المولی قطب‌الدین الشیرازی مکتوباً علی نسخه شرح الإشارات بخطه بعد ما کتب أنه قابله بنسخه کلها بخط المصنف وکان مکتوباً فی آخر النسخه المقابل بها:.... فرغت من تسویده فی أواسط صفر سنة اربع واربعم و ستمائه» (همان: ۴۳۴/۱). این یادداشت افزون بر آنکه از کتابت نسخه‌ای از شرح اشارات طوسی به دست قطب‌الدین محمودبن مسعودبن مصلح شیرازی (م ۷۱۰) حکایت می‌کند، شاهدی دیگر در باره نسخه اصلی مؤلف با تاریخ ۶۴۴ ق به دست می‌دهد. گفتنی است نسخه کوپرلی در سال ۷۲۷ ق در تملک [تاج‌الدین] محمودبن علی بن محمود حمصی رازی بوده است (همانجا). وی از شاگردان علامه حلی و مؤلف کشف المعاهد در شرح قواعد العقائد طوسی است که دستنویسی از آن به صورت نسخه برگردان منتشر شده است (با این مشخصات:

- محمودبن علی بن محمود الحمصی الرازی، *كشف المعاهد فی شرح قواعد العقائد*، چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه دولتی برلین آلمان، به ضمیمه بخشی از کتاب *الملخص فخر رازی* به خط تاج رازی، مقدمه و فهرستها: زاینه اشمیتکه، تهران، ۱۳۸۶ ش).
۱۳. این اختلافات در ضبط متن عبارت‌اند از (ضبط دستنویس نسخه‌برگردان را درون کمانک می‌آوریم و نشانه صفحه و سطر را بر اساس دستنویس لیدن، تصویر ۸): ص ۸۷/b / س ۶: وربما (فریما)، س ۱۲: انفصل (انفصلت)، س ۱۳: مانعة الجمع (مانعة للجمع)، س ۱۴: الفاضل (+ الشارح)؛ ص a۸۸ / س ۵: النقیضین (النقیض)، س ۱۰ افزوده تکمیلی در حاشیه کناره چپ: لیحصل (یحصل)، س ۱۶: یحصل (ویحصل)، س ۲۱ (افزوده تکمیلی در حاشیه کناره راست): هذا الشيء (هو)، س ۲۱: فیقال (+ إنه)، س ۲۵: واحدة (واحد).
۱۴. اینکه متن مندرج در دستنویس لیدن (تصویر ۸) در حاشیه دستنویس نسخه‌برگردان تمام می‌شود، می‌تواند قرینه‌ای بر این باشد که دستنویس نسخه‌برگردان به خط طوسی نیست (برای قاعده کلی احراز صحت یا عدم صحت انتساب یک دستنویس به مؤلف، نک: عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۵-۲۶)؛ مگر آنکه بگوییم طوسی در زمانی که نسخه اولیه را از سواد به بیاض می‌آورده و دستنویس نسخه‌برگردان را تحریر می‌کرده (با فرض صحت انتساب این دستنویس به طوسی)، اشتباهاً بخشی از متن را استنساخ نکرده و بعداً در حاشیه آن را استدراک نموده است.
۱۵. تصویر این نسخه به نشانی YENİ CAMİ ۰۰۰۰۷۶۳ در کتابخانه سلیمانیه (استانبول) نگهداری می‌شود. اصل نسخه‌های مجموعه ینی‌جامع نیز به همین کتابخانه منتقل شده است.
۱۶. پس از این عبارت، نشان هد (به معنی: انتهی) آمده و سپس عبارت «وحسبنا الله وحده و نعم المعین» که پیداست از زبان کاتب نسخه است.
۱۷. افزوده طوسی در نسخه‌های دیگر، میان دو واژه «الیه» و «تنبیه» جای دارد.
۱۸. میکروفیلم این نسخه به شماره ۷۲۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (نک: دانش‌پژوه ۱۳۴۸: ۱/۵۲۹).
۱۹. در حاشیه بعضی از برگهای دستنویس بریتانیا، یادداشتهای مقابله و تصحیح دیده می‌شود.
۲۰. برگهای ۱ تا ۱۶۷ این نسخه به شرح اشارات طوسی اختصاص یافته و پس از آن گزیده کمال‌الدین بحرانی از داستان سلامان و ابدال (ترجمه حنین بن اسحق) آمده است (دانش‌پژوه ۱۳۳۲: ۳/۲۵۵).

۲۱. کشف این سهو کار دشواری نیست، چرا که تألیف شرح اشارات خود در سال ۶۴۴ ق پایان پذیرفته است (عمادی حائری ۱۳۸۹: ۱۵).
۲۲. متن ترقیمة این کاتب چنین است: «هذا آخر المنطق. وفرغ من تحريره أضعف عباد الله وأحوجهم محمد بن يحيى القسم [= القاسم] القزويني العقيقي وقت الإصفرار يوم السبت ببلدة السلطانية - عمرها الله تعالى - في مدرسة [كذا] الرشيدية - رحم الله لبانيها -» (تصوير ۲۲).
۲۳. متن ترقیمة این کاتب چنین است: «تمت الفن الثاني من طبيعيات الإشارات بحمد الله و منه والصلوة على رسوله محمد وآله الطاهرين. على يد أضعف عباد الله وأحوجهم عبدالرشيد بن احمد بن ابي بكر بن احمد بن محمد الإصفهاني في بلد [كذا] شيراز سنة ۶۷۶» (تصوير ۲۵).
۲۴. متن ترقیمة این کاتب چنین است: «تمت الكتاب والحمد لله أولاً وآخراً وصلواته على من لا نبي بعده. على يد العبد المذنب الراجي رحمه ربه عبدالسلام بن محمد الشوشتری المتطبب ببلدة شيراز - حماه الله تعالى عن الآفات وأهلها من العاصات - يوم الأثنين حادي وعشرين شهر المبارك شعبان سنة أربع وثمانين وستماية هجرية حامداً الله تعالى ومصلياً على خير خلقه محمد واله وأصحابه وأزواجه الطيبين الطاهرين» (تصوير ۲۷).
۲۵. آغاز ص ۶ دستنویس مجلس (تصوير ۲۲) برابر است با: طوسی، شرح الإشارات و التنبیحات، چاپ دنیا، ج ۱، ص ۱۱۹. البته شماره گذاری برگهای نسخه جدید است و پس از اسقاط برگها صورت گرفته است. پیداست که شماره گذار - به تخمین خود بر اساس متن کتاب - برگهای اسقاط شده را چهار برگ در نظر گرفته و شماره صفحات را از عدد ۶ ادامه داده است.
۲۶. دستنویس مجلس، ص ۳۶۷-۳۶۹، با این عبارت در آغاز آن: «قال المولى المعظم نصير الملة والحق والدين محمد بن محمد بن الطوسی - سقى الله ثراه -» (نک: تصوير ۲۷).
۲۷. تصوير این نسخه به نشانی ۰۰۰۱۳۱۰ CARULLAH در کتابخانه سلیمانیه (استانبول) نگهداری می شود. اصل نسخه های مجموعه جارالله افندی نیز به همین کتابخانه منتقل شده است.
۲۸. کاتب نسخه پس از اتمام کتاب، متن مفصلی را به صورت انجامه آورده و در آن از هجوم گروهی از مغولان به نیشابور در سال ۶۹۰ ق و حالات خود به هنگام کتابت شرح اشارات و ... سخن گفته است. آغاز و انجام نوشته طولانی او چنین است: «يقول الفقير الى الله الغني بالله النجاتي (كذا) محمود بن عمر بن محمود النيسابوري - جعل الله تعالى (اصل: تع) يومه خيراً من أمسه وخلّصه من أسر نفسه - إنها نجمت فتنة في خراسان بزوبرها لتذائب عساكر الترك وتشاجر امراء المغول فهجموا منهم خميس عرمم على نيسابور

صبحه الجمعة لاحدى عشره ليله خلت من ربيع الاخر سنة تسعين وستماية ... طفل اليوم الاربعاء لعشر ليل بقين من جمادى الاولى سنة تسع و ستماية. والحمد لله اولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً و الصلوة و السلم على النفوس القدسية و الارواح الفاضلة الكاملة خصوصاً على نبينا المصطفى محمد سيد الورى و على اله مصاييح الدجى» (دستنويس جاراالله، گ a۲۳۸ - b۲۳۸؛ نیز: تصوير ۳۲). با این حال، در برگى از پایان نسخه به خطى جديد آمده است: «هو. هذا المجلد من اوله الى آخره خط افضل المتقدمين و اكمل المتأخرين استاد البشر الحبر المحقق مولانا قطب الملة و الدين الرازى — قدس سره —» (همان، گ a۲۴۱؛ تصوير ۳۴). جاراالله افندى (مالک نسخه) نیز در یادداشتى — به عربى شکسته بسته — در سال ۱۱۴۵ ق، این نسخه را به خط قطب الدين محمد بن محمد رازى (۶۹۴-۷۶۶ ق) و حواشى آن را تعليقات قطب الدين شيرازى (م ۷۱۰ ق) معرفى مى کند: «واعلم ان هذا الكتاب بخط قطب الدين الرازى صاحب المحاکمات... و فى اطرافه تعليقات العلامة القطب الشيرازى... و لقد طالعت شرح الإشارات بخطه...، والان انا فى سنة خمس و اربعين و مائة و الف و انا مشغول بتحشية تفسير البيضاوى... كتبه الفقير الى الله ابو عبدالله ولى الدين جاراالله — حفظه الله —» (همان، گ a۷؛ تصوير ۲۸). در نسخه البته هيچ مستندى كه بتوان آن را به خط قطب الدين رازى دانست، دیده نمی شود.

۲۹. يکى از این فوائد، از امالى (گفته‌هاى) خواجه نصيرالدين طوسى است در باب «ضرورت موت» به عربى؛ و یادداشتى ديگر گفته طوسى است به نقل از استادش فريدالدين داماد به فارسى (در اثبات وحدت واجب الوجود و محدث بودن هر چه جز اوست) با چنين عنوانى در آغاز: «ومن اماليه — طيب الله رمسه — ناقلاً عن استاده فريد الملة و الدين المعروف بـ داماد النيسابورى — جعل الله الجنة مشواه —» (همان، گ a۲۳۹؛ تصوير ۳۳).

۳۰. تصوير اين نسخه به نشانى ۰۰۰۰۱۰۰ BEŞİR AGA (EYÜP) در کتابخانه سلیمانیه (استانبول) نگهدارى مى شود. اصل نسخه‌هاى مجموعه بشيرآغا نیز به همين کتابخانه منتقل شده است.

منابع

- اشمیتکه، زابینه، ۱۳۷۸، *اندیشه‌های کلامی علامه حلی*، ترجمه احمد نمایی، مشهد.
- چکیده مقالات همایش میراث علمی و فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، تهران، ۱۳۸۹.
- دانش پژوه، محمدتقی، ۱۳۳۲، *فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ج ۳، تهران.
- _____، ۱۳۳۹، *فهرست [نسخه‌های خطی] کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ج ۸، تهران.
- _____، ۱۳۴۸، *فهرست میکروفیلیمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، [ج ۱]، تهران.
- _____، ۱۳۵۸، *نسخه‌های خطی*، دفتر نهم (نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های اتحاد جماهیر شوروی و اروپا و آمریکا)، تهران.
- درایتی، مصطفی، ۱۳۸۹، *فهرستواره دستنوشته‌های ایران*، تهران.
- دستنویس بریتانیا: طوسی، نصیرالدین محمدبن محمدبن حسن، *حل مشکلات کتاب‌الاشارات و التنبیها* (مشهور به شرح اشارات)، نسخه شماره ۱۰۹۰۱ Or کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)؛ میکروفیلیم شماره ۷۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- دستنویس بشیرآغا، همان، نسخه شماره ۱۰۰ مجموعه ایوب بشیرآغا، محفوظ در کتابخانه سلیمانیه (استانبول).
- دستنویس جارالله، همان، نسخه شماره ۱۳۱۰ مجموعه جارالله، محفوظ در کتابخانه سلیمانیه (استانبول).
- دستنویس دانشگاه، همان، نسخه شماره ۱۹۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- دستنویس لیدن، همان، نسخه شماره ۹۵ OR کتابخانه دانشگاه لیدن (هلند).
- دستنویس مجلس، همان، نسخه شماره ۲۷۸ مجموعه اهدایی سید محمدصادق طباطبایی محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران).
- دستنویس مشکات، همان، نسخه شماره ۲۴۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (مجموعه اهدایی سید محمد مشکات).
- دستنویس نسخه‌برگردان، همان، نسخه‌برگردان به قطع اصل نسخه دستنویس مؤلف (نسخه خطی شماره ۱۱۵۳ کتابخانه ملی ایران)، با مقدمه سیدمحمد عمادی حائری، تهران، ۱۳۸۹ش.

دستنویس ینی‌جامع، همان، نسخه شماره ۷۶۳ مجموعه ینی‌جامع، محفوظ در کتابخانه سلیمانیه (استانبول).

ششن، رمضان (و) جواد ایزکی - جمیل آقیکار، ۱۴۰۶، فهرس مخطوطات مکتبه کوپریلی، با مقدمه اکمل‌الدین احسان اوغلی، استانبول.

طوسی، نصیرالدین محمدبن محمد، أجوبة المسائل النصيرية، مشتمل بر بیست رساله، به کوشش عبدالله نورانی، تهران، ۱۳۸۳.

_____ شرح الإشارات و التنبیها [= حلّ مشکلات کتاب الإشارات و التنبیها]، به کوشش [حسن] حسن‌زاده آملی، قم، ۸۳-۱۳۸۴ ش.

_____ همان (الإشارات و التنبیها... مع شرح نصیرالدین الطوسی)، به کوشش سلیمان دنیا، قاهره، [بی‌تا].

عمادی حائری، سید محمد، «مقدمه»، ۱۳۸۹ ش، حلّ مشکلات کتاب الإشارات و التنبیها (مشهور به شرح اشارات)، خواجه نصیرالدین طوسی، نسخه‌برگردان به قطع اصل نسخه دستنویست مؤلف (نسخه خطی شماره ۱۱۵۳ کتابخانه ملی ایران)، تهران.

نظری، محمود، ۱۳۸۹، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (مجموعه اهدایی سید محمدصادق طباطبایی)، ج ۲۴ (بخش ۳)، تهران.

